

**«8D02195- Өнертану» БББ бойынша философия
докторы (PhD) дәрежесін алуға ұсынылған Келсінбек Мөлдір
Мұхиддинқызының «XXI ғасырдағы Қазақстан кескіндемесінің мәдени
кодтары ұлттың рухани құндылықтарының көрінісі ретінде»
тақырыбындағы докторлық диссертациясының мәтініне
АҢДАТПА**

Зерттеу тақырыбының өзектілігі:

Қазіргі уақытта бейнелеу өнері тек формалық-стилистикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар өз кезеңінің маңызды идеяларын, дүниетанымдық негіздерін білдіріп, өзгеріп жатқан қоғамның мәдени бөлігі ретінде қарастырылатын ғылыми зерттеулердің маңызы артып келеді. Бұл процесс жаһандану дәуірінде қоғамның мәдениетінің қалыптасуына тікелей әсер етеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өз сөзінде Әділетті Қазақстанды құру «халықтың үміттеріне толық жауап беретін, елдің саяси және қоғамдық өмірін жаңарту, ұлттың мәдени кодын және менталитетін жаңғырту қажет» екенін атап өткен болатын [1].

Сонымен қатар, мәдени кодтардың әртүрлі түрлерін, әсіресе бейнелеу өнеріндегі заттық кодты зерттеу қазіргі кезеңде ерекше маңызға ие, себебі натюрморт жанрының даму тарихы, оның ерекшеліктері мен символикалық бағдарламалары бойынша Қазақстанда жүйелі әрі кешенді ғылыми еңбектер әлі де жеткіліксіз.

Зерттеу өзектілігі сондай-ақ, соңғы жылдары Қазақстанда жасалған маңызды әрі көп жағдайда бірегей кескіндеме туындыларын зерттеу қажеттілігімен де байланысты. Бұл шығармалар ұлттық құндылықтарды қалыптастыру мен қазіргі заманның жаһандану үрдістерін көрсетуге бағытталған.

Қазақстанның жас суретшілері шығармашылығында мәдени сәйкестендіру мен этникалық сананың мәселелері басты орынға шығуы отандық өнерде мәдени кодтарды бейнелеу механизмдерін түсінудің айрықша маңызды екенін көрсетеді. Бұл мәселенің пәнаралық контекстте қарастырылуы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың әдіснамалық құралдарын интеграциялау арқылы ғана өзекті шешімін таба алады.

Зерттеу нысаны – Заманауи Қазақстан суретшілерінің мемлекеттік және жеке коллекциялардағы көркем туындылары.

Зерттеу пәні – XXI ғасырдағы Қазақстан кескіндемесіндегі заттық және биоморфтық мәдени кодтардың таралуы.

Гипотеза: Қазіргі қазақ бейнелеу өнерінде ұлттық кодтардың жетекші рөлі мәдениеттің біртектену үрдісіне қарсы тұра отырып, әртүрлі ұлттар мен мәдениеттер кодтарының өзара әрекеттесуі, Қазақстан суретшілерінің туындыларының көркемдік байлығын қамтамасыз етті. Олар әлемдік визуалды өнердің концептуалдық инновациялық мүмкіндіктерін толыққанды пайдалана білді.

Зерттеудің мақсаты – ұлттық және әмбебап мәдени кодтар жүйесін анықтау және олардың өзара әрекеттесу ерекшелігін пайымдау арқылы, қазіргі қазақ бейнелеу өнерінің шығармашылық әдістерінің жаңаруы мен мәдениетаралық коммуникация үдерісіндегі даму ерекшеліктері мен динамикасын айқындау.

Зерттеудің міндеттері:

- Мәдени код ұғымының мазмұнын философиялық, мәдениеттанулық және әлеуметтік ғылымдардағы интерпретациялары негізінде сараптап, бейнелеу өнері саласына бейімделген теориялық үлгісін қалыптастыру;
- Өнертану және визуалды зерттеулердегі мәдени кодтаудың теориялық әлеуетін зерттеп, иконология, әлеуметтік өнертану, ұлттық өнерді зерттеу салаларында мәдени код ұғымымен байланысты негізгі категорияларды анықтау;
- Натюрморт пен пейзаж жанрындағы кескіндеме туындыларында бейнеленген заттық әлемді, мәдени сәйкестендіру тұрғысынан, сакральды-символикалық мазмұнда зерттеу және көркемдік өзіндік таным мәселелерін қарастыру;
- Қазіргі бейнелеу өнерінде отбасы мен үй бейнелерін қайта пайымдауға бағытталған маңызды заманауи туындыларды анықтап, олардың үстем кодтарын интерпретациялау арқылы қазақ мәдениетінің құндылықтық-мағыналық мазмұнын сақтау мен таратудың ерекшеліктерін сипаттау;
- Мәдени кодты табиғи кеңістікті реттеу құралы ретінде талдап, қазақ әлемінің көркемдік бейнелерін зерттеу, оны ұжымдық архетиптер мен дәстүрлі дүниетаным контексінде түсіндіру арқылы қазақ әлемінің көркемдік моделін ашу;
- Қазақстан бейнелеу өнерінде адам мен жануар арасындағы қатынастарды постгуманизм дискурсы шеңберінде қарастыру, зооморфтық образдардың семиотикалық құрылымын жүйелеу және олардың қазіргі көркемдік парадигмадағы ролін анықтау.

Зерттелу деңгейі:

Біздің зерттеуімізде мәдени код ұғымын ашуда біз кеңестік ғылыми мектептің структурализм мен семиотика салаларындағы іргелі еңбектеріне сүйенеміз. Код ұғымы ақпаратты жеткізетін екінші деңгейлі семиотикалық жүйе ретінде қарастырылады Р.Г. Якобсон [2], Ю.М. Лотман [3], В.П. Топоров [4], [5], Вяч.Вс.Иванов [6], А.Жолковский [7] сынды ғалымдардың еңбектерінде мәдени кодтың құрылымдық ерекшеліктері мен семантикалық табиғаты жүйелі түрде талданған.

Батыс структурализмі мен постструктуралистік философияда кодтар мәдениетте маңызды орын алады, себебі олар сөздер мен заттар әлемі арасындағы байланысты реттейді. Бұл байланыс мәдени өнімдермен – идеялар мен ойлау мен дүниетанымның ортақ ұстанымдарымен жүзеге асады. М. Фуко [11] мен У. Эко [12] сияқты ғалымдар кодтардың мәдениеттегі ролін ашып көрсетеді. Р. Барт [13] семиотиканы визуалды бейнені (кино, фото, сән,

жарнама) талдауға алғашқылардың бірі болып енгізіп, оны тілмен салыстыра отырып, лингвистикалық әдістерді тілдік емес объектілерге қолданды.

Қазақтардың өмір сүру мәдениетін зерттеу Н. Алимбай, М. Мұқанов және Х. Арғынбаев зерттеулерінде материалдық, рухани және әлеуметтік-нормативтік мәдениет элементтерінің біртұтас жүйе ретінде қарастырылуымен сипатталады. Бұл жүйе белгілі бір табиғи ортадағы бейімделген халықтың өмір сүру әрекетін қамтамасыз етуге бағытталған Н. Алимбай [28], [29], [30] және т.б. еңбектерінде қамтылған.

Сонымен қатар, Н. Алимбайдың көшпенді қазақ мәдениеті мен этноәлеуметтік құбылыстарға арналған пәнаралық зерттеулері мәдени кодтарды кешенді талдауда маңызды ақпараттық база құрайды. Автордың «Ресей ғалымдарының еңбектеріндегі дәстүрлі қазақ ауылы (XIX ғасырдың аяғы-XX ғасырдың басы)» [31] атты еңбегі қарастырылды.

Мәдени кодқа арналған заманауи отандық гуманитарлық зерттеулердің үлгісі ретінде С.М. Алтыбаева редакциясымен жарық көрген «Интермедиаалдық кеңістіктегі мәдени код» [32] атты жинақты атауға болады.

Мәдени кодтың әртүрлі формаларын, оның ішінде фольклорлық, мифологиялық және қазіргі қазақстандық әдеби процестердегі кодтауды зерттеу мәселелері С.А. Қасқабасов, Б. Азибаева, А. Жақсылықов, Е. Тұрсынов, С. Қондыбай, З. Ахметжанова, А. Қодар, К. Матыжанов сынды ғалымдардың еңбектерінде жүйеленді. Бұл еңбектерде табиғи зоологиялық код пен басқа да аспектілер туралы қазақ фольклорын зерттеу мәселелері де кеңінен қарастырылған.

Дәстүрлі мәдени контекстте мәдени кодты зерттеудің методологиялық мәселелері қазақ этнологтары мен мәдениеттанушылары С. Ақатаев, К. Нұрланова, А. Досымбаева [33] және басқалардың зерттеулерінде қарастырылды.

Қазақстандық мәдениеттің символикалық мағыналарын талдау саласында Ж. Шайгозова мен А. Наурызбаева [34], [35] сияқты мәдениеттанушылардың ғылыми еңбектері ерекше ықпал етті.

Зерттеудің әдіснамалық негіздері

Визуалды зерттеулер (Visual Studies) визуалдық құбылысқа негізделсе де, тарихи, философиялық, антропологиялық және социологиялық көптеген салаларды қамтиды. Қазіргі заманғы визуалды зерттеулердің (Visual Studies) ең көп талқыланатын мәселелерінің бірі – бейненің әлемді тану тәсілі ретінде рөлі. Мәдени код мәселелері визуалды зерттеулер аясында Т. Митчелл [39], Н. Мирзоев [40], Ж. Диди-Юберман [41], Дж. Элкинс [42], Х. Бельтинг [43] сияқты авторлардың еңбектерінде негізделген.

Ұлттық кодты зерттеу Қазақстанның өнертану ғылымында жоғары деңгейде жүргізілуде. Қазақстанның бейнелеу өнеріне арналған Ергалиева Р.А. [44], [45], ХХ.Труспекова [46], [47], [48] Батурина О.В. [49], Юсупова А.К. [48], Кобжанова С.Ж. [49], Шарипова Д.С. [50], [51], [52] сияқты авторлардың монографиялары мен ғылыми мақалаларында ұлттық мәдени кодтардың кеңістіктік және уақыттық аспектілері жан-жақты талданған. Осы зерттеу аясында өнердегі ұлттық ұғымының семантикасы мен феноменологиясын

түсіндіру, оны қазақ өнертану мектебінде игеру мәселесі мәдени кодтар теориясын әрі қарай дамытуға негіз болды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдіснамасы оның көпсалалы табиғатының нәтижесінде өнертану талдауының дәстүрлі тәсілдерімен қатар, лингвомәдениеттану, әлеуметтану, визуалды зерттеулер салаларының методологиялық құралдарын интеграциялауды талап етеді. Өнертанушылық тәсіл зерттелетін материалды формалық-стилистикалық жағынан талдауды білдіреді, оған салыстырмалы, типологиялық, иконологиялық талдау мен әлеуметтік өнертанудың әдіснамасы қосылады. Бұл әдістер зерттелген туындылардың ерекшеліктерін, отандық суретшілердің шығармашылығындағы ортақ және даралық белгілерді анықтауға, бейнелеу өнеріндегі мәдени кодтарды кодтаудың негізгі тәсілдерін ашуға, шығармалардың мағынасын интерпретациялауға және жүйелеуге мүмкіндік берді. Сонымен қатар, әлеуметтік-мәдени контекстін зерттей отырып, мәдени кодтардың бейнелеу өнерінде таралу механизмдері мен динамикасын талдау жүзеге асырылды.

Құрылымдық-семиотикалық тәсіл көмегімен бейнелеу мәтін ретінде қарастырылып, әрбір код элементінің рөлі мен олардың мәтіндегі өзара байланысу сипаты анықталды, яғни бейнелер жүйесінің ішкі құрылымын және терең мағыналарын айқындауға мүмкіндік туды. Зерттеу барысында дәстүрлі мәдениет пен табиғи ландшафттағы заттардың утилитарлық, физикалық және символикалық екіжақты табиғатына қатысты зерттеулерге сүйене отырып «семиотикалық мәртебе» тұрғысынан зерттедік.

Сондай-ақ мәдени кодты екінші семиотикалық жүйе ретінде анықтауға негізделген және осы саладағы зерттеушілер бөлген негізгі мәдени кодтарды қарастыру мақсатымен лингвомәдени әдіснамалық құралдар да қолданылды.

Визуалды зерттеулер аясында талдау жүргізу арқылы мәдени кодтармен тығыз байланысты бейнелердің өзектілігін түсінуге, қазіргі заманғы бейнелеу туындыларының көркемдік бағдарларын жаңа тұрғыдан ұғынуға, ұлттық мәдениеттің ерекшелігін айқындауға мүмкіндік берді.

Ұлттық кодтар мен мәдени жадының тығыз байланысы memory studies бағытындағы теориялық концепциялар мен әдіснамалық негіздер арқылы зерттеліп, заманауи бейнелеу туындыларында тарихи репрезентациясын сипаттап, Қазақстан суретшілік мектебінің дәстүрлік мұрагерлік механизмдері айқындалды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

1. Мәдени кодтың мазмұнын ашуда, оның әртүрлі гуманитарлық ой салаларындағы тұжырымдамасын талдауда және осы ұғымды бейнелеу өнері туындыларын түсіндірудің теориялық моделі ретінде қолдануда, сондай-ақ Қазақстан өнертануын көпсалалық ғылыми контекстке енгізуде жатыр.
2. Алғаш рет мәдени кодпен байланысты теориялық идеялардың генезисі мен дамуы әлемдік және отандық өнертанудағы визуалды зерттеулер тұрғысынан талданып, осы дәуірге тән дүниетанымды сипаттайтын мәдени

кодтың теориясы мен ұлттық бірегейлікпен қалыптасу мәселелері қарастырылды.

3. Ұлттық бейнелеу өнерінде натюрморттың ерекшеліктері мен маңызы талданып, қазіргі Қазақстан кескіндемесіндегі өнер туындыларында заттың жетекші рөлі алғаш рет анықталды.
4. Алғаш рет Қазақстан кескіндемесінде отбасы мен үйдің репрезентациясының динамикасы, әлеуметтік өмірдегі ауқымды өзгерістермен байланысты өтпелі кезеңдерде қарастырылды. Отбасы рөлін түсінудегі символикалық құндылықтар мен мұраттардың трансформациясының қалай бейнеленгенін, сондай-ақ жас қазақстандық суретшілердің шығармаларында туыстық, неке және ата-аналық мәселелерінің өзектенуін көрсетеді.
5. Табиғи мәдени кодтың жаңа қырынан қарастырылуы, отандық пейзаж және жанрлық кескіндеме өнерінің жетекші шеберлерінің шығармашылығына арналған зерттеулермен талданды. Бұл туындыларда ұлттық дүниетанымның мифопоэтикалық көркем элементтері, заманауи суретшілердің образдары арқылы көрініс тапқаны анықталды.
6. Сондай-ақ қазіргі отандық бейнелеу өнерінде анималистік жанрды экологиялық сана аясында трансформациялаған және зооморфтық кодты қолданудың жаңа жолдарын анықтаған авторлардың шығармалары жүйелі түрде талданды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

1) XX-XXI ғасырлардағы гуманитарлық ғылымдар мен әлеуметтік ғылымдарда қоғамның сакральды, этникалық, этикалық және аксиологиялық кодтарды бейнелеудегі өзіндік ерекшеліктері айқындалды. Бұл кодтар жүйесінде әлеуметтік-саяси аспектінің басым болуы әр халыққа өз мәдени ерекшеліктерін сақтап, ұлттық сәйкестікті анықтауға мүмкіндік береді.

2) Мәдени код ұғымы өнертанудың әдіснамалық өрісін кеңейтіп, визуалды зерттеулерге жол ашады және көркем бейнелер арқылы әр тарихи кезеңнің ерекшеліктерін қайта құрып, отандық кескіндемеде көрініс тапқан ұлттық идеяларды анықтауға мүмкіндік береді.

3) Қазіргі суретшілердің заттар әлеміне деген ерекше қызығушылығы ұлттық менталитет пен рухани тәжірибелерді көркем тілде зерделеуге деген ұмтылыстан туындайды. Дәстүрлі тұрмыс пен қасиетті заттық кодтарға жүгіну – бұл өзге болмыс пен мифологиялық универсалиялар мен тарихи жадының көркем репрезентациясы ретінде қарастырылады.

4) Отбасы мен үйдің мәдени кодтары дәстүрлі құндылықтардың символдық көрсеткіші бола отырып, жаһандану мен қоғамдағы әлеуметтік трансформация жағдайында рухани тепе-теңдікті табудың тәсіліне айналады. Суретшілер осы образдарға қазіргі заманның өзекті мәселелерін шешу үшін идеялық және этикалық бағдар мен тірек іздеу мақсатында жүгінеді.

5) Қазіргі қазақ бейнелеу өнерінің маңызды бағыттарының бірі – қазақ әлемінің табиғи кодын бейнелеу. Табиғат нысандары өзінің физикалық сипатын жоғалтып, қоршаған орта туралы негізгі түсініктерді жеткізетін

таңбалар жүйесіне айналады. Бұл үрдіс символдық визуалды тілді қалыптастыратын тұрақты мотивтер арқылы жүзеге асады.

б) Постгуманизм дәуірінде табиғатқа қатысты утилитарлық көзқарасты қайта қарау қажеттілігі туындаған кезеңде, Қазақстан бейнелеу өнеріндегі анималистік жанрдың қарқынды дамыды. Бұл жанрда зооморфтық кодтар қазіргі заманның әлеуметтік, рухани, экзистенциалды және экологиялық мәселелерін ашып көрсету құралына айналды.

Зерттеу жұмысының теориялық және практикалық маңыздылығы:

Бұл зерттеу бірқатар құнды нәтижелер мен қорытындыларды қамтиды. Зерттеудің теориялық маңызы Қазақстанның қазіргі бейнелеу өнерін көпсалалық тұрғыда қарастыруда жатыр. Докторлық диссертацияның теориялық қорытындылары мен материалдары қазіргі бейнелеу өнерінің тарихы, өнер теориясы мен әдіснамасы саласындағы алдағы зерттеулерде қолданылуы мүмкін.

Зерттеу жұмысының сыннан өтілуі:

Диссертациялық зерттеудің негізін құрайтын теориялық мәселелері мен тұжырымдары ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы қадағалау және аттестаттау комитеті белгіленген республикалық 3, SCOPUS базасына енетін нолдік емес, импакт факторы бар халықаралық 1 ғылыми басылым материалдарының жинақтарында жарияланды:

Зерттеу жұмысының құрылымы:

Диссертациялық жұмыс кіріспеден, «Мәдени кодты зерттеудің теориялық негіздері мен әдіснамалық аспектілері» атты бөлім: «Мәдени кодтың гуманитарлық ғылымдарда зерттелуі» және «Мәдени кодты бейнелеу өнерінің тарихы мен теориясы және визуалды зерттеулер тұрғысынан зерттеу» атты екі тараушадан тұрады. «XXI ғасырдағы қазақстан кескіндемесіндегі заттық код» атты бөлім: «Қазақстан натюрморты мен пейзажындағы зат феномені» және «Заманауи қазақ кескіндемесіндегі отбасы және үйдің ұлттық мәдени код тұрғысындағы репрезентациясы» атты екі тараушадан тұрады. Ал «Заманауи қазақстан кескіндемесіндегі зооморфтық және табиғи кодтардың өзектендірілуі» атты үшінші бөлім: «Қазақ кескіндемесіндегі табиғи кодтардың символикалық мәні» және «Заманауи Қазақстан кескіндемесіндегі зооморфтық код» атты тараушалардан тұрады. Сонымен қатар, қорытынды, пайдаланылған әдебиеттер тізімі мен қосымшалар диссертациялық жұмыстың соңында берілген.